

- ²² Там само. – С. 300.
- ²³ Буковина (Чернівці). – 1897. – 24 черв.
- ²⁴ ДАЧО. – Спр. 6639. – Арк. 27
- ²⁵ Сич О. З «Нового краю». Листи українських емігрантів з Канади. – С. 27.
- ²⁶ Кравчук П.І. Вони обрали Канаду (Перший період емігрувавших українців до Канади 1891 – 1914). – С. 166.
- ²⁷ ДАЧО. – Спр. 6639. – Арк. 27 – 29; Спр. 6888. – Арк. 193.
- ²⁸ Буковина (Чернівці). – 1897. – 18 груд.
- ²⁹ Буковина (Чернівці). – 1906. – 31 груд.
- ³⁰ Руска Рада (Чернівці). – 1906. – 31 серп.
- ³¹ ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 154.
- ³² Буковина (Чернівці). – 1897. – 19 черв.
- ³³ Буковина (Чернівці). – 1897. – 10 вер.
- ³⁴ Нова Буковина (Чернівці). – 1913. – 17 серп.
- ³⁵ ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 193.
- ³⁶ Руска Рада (Чернівці). – 1905. – 20 січ.].
- ³⁷ Буковина (Чернівці). – 1900. – 2 вер.
- ³⁸ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – Edmonton, 1975. – S. 443.
- ³⁹ Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – Rycroft, Alberta, 1984. – S. 214.
- ⁴⁰ Keywan Z. Greater Than Kings: Ukrainian Pioneer Settlement in Canada. – Montreal: Harvest House, 1977. – S. 53.
- ⁴¹ Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – S. 54.
- ⁴² Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 446.
- ⁴³ Dutchak-Zajiachkivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997. – Ottawa, 1997, 193-194.
- ⁴⁴ Там само. – С. 191.
- ⁴⁵ Ботушанський В. Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О.Макар, Р.Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський Університет, 2002. – С. 81.
- ⁴⁶ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 349.
- ⁴⁷ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 371.
- ⁴⁸ Там само. – С. 463.
- ⁴⁹ Там само. – С. 508.
- ⁵⁰ Там само. – С. 518.
- ⁵¹ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986. – С. 658.
- ⁵² Там само. – С. 413.
- ⁵³ Там само. – С. 430.
- ⁵⁴ Там само, с. 630; Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 527.
- ⁵⁵ Dutchak-Zajiachkivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997. – Ottawa, 1997. – S. 188.
- ⁵⁶ Там само. – С. 53.
- ⁵⁷ Там само. – С. 187.
- ⁵⁸ Там само. – С. 187.
- ⁵⁹ Там само. – С. 189.
- ⁶⁰ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – С. 463.
- ⁶¹ Борба (Чернівці). – 1912. – 20 лип.
- ⁶² Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 394.
- ⁶³ Там само. – С. 514.
- ⁶⁴ Там само. – С. 527.
- ⁶⁵ Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – S. 308.

⁶⁶ Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – Едмонтон-Вінніпег, 1988. – С. 280.

⁶⁷ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 487.

⁶⁸ Там само. – С. 514.

⁶⁹ The Ukrainian pioneers in Alberta Canada. – Edmonton, Alberta, 1970. – S. 220.

⁷⁰ Радянська Буковина (Чернівці). – 1991. – 18 січ.

⁷¹ Dutchak-Zajiachkivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997. – S. 29.

⁷² Там само. – С. 37.

⁷³ Там само. – С. 37.

⁷⁴ Там само. – С. 28 – 29.

⁷⁵ Там само. – С. 37 – 38.

⁷⁶ Там само. – С. 25.

⁷⁷ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 48, 49.

⁷⁸ Там само. – С. 48.

⁷⁹ Буковина. – 1897. – 18 чер.

Summary

*Halyna Chajka
(Chernivtsi)*

Living and Labour Conditions of Emigrants from Bukovina in Canada (the End of 19th – Beginning of 20th)

The article elucidates the issues of arrangement, activity, economic, social and living conditions of the first phase Bukovinian emigrants to Canada.

Key words: emigration connected with settling in a new place, labour emigration, Bukovina, Canada, transoceanic, emigrant, settler in a new place, economy, earnings, farmer, job, Bukovinian population.

УДК 94(477.85),,1939/1945”:323.12

*Суровцев Олег
(Чернівці)*

ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ М. ЧЕРНІВЦІВ У ЖОВТНІ-ЛИСТОПАДІ 1941 РОКУ

Стаття розкриває обставини та причини утворення гетто у Чернівцях, яке стало найбільшим гетто на Буковині у роки Другої світової війни. Проаналізовано ряд документів румунської окупаційної влади, які проливають світло на питання, чому у Чернівцях було залишено понад 20 тисяч єврейського населення, яке уникнуло геттоїзації та депортації у Трансністрію восени 1941 року.

Ключові слова: Голокост, Трансністрія, гетто, «авторизація», депортація, примар, юденрат, кондуктор.

Тема Голокосту в Україні за останні декілька років набула ознак ґрунтовного наукового дослідження. Проте певні регіональні особливості досі залишаються поза увагою істориків. З-поміж них:

причини та обставини утворення і функціонування чернівецького гетто у жовтні-листопаді 1941 р.

Керівництво Румунії на чолі з І.Антонеску в роки Другої світової війни було безпосередньо втягнуте у процес Голокосту. Румунія – єдиний союзник Німеччини, яка мала власний план знищення євреїв. У дослідженнях румунських істориків фігурують тези, що кожні дві хвилини з 1213 днів румунської окупації в Бессарабії, Північній Буковині та Трансністрії вбивали одного єврея, що на кожному квадратному кілометрі цих територій лежать кістки десятків знищених євреїв¹. Актом геноциду єврейського населення став наказ І.Антонеску від 8 червня 1941 року про депортацію євреїв Бессарабії та Буковини в Трансністрію, де було створено 240 гетто і таборів².

З 1 вересня 1941 року Трансністрія (в перекладі з румунської мови означає «територія за Дністром»), тобто територія між Дністром та Південним Бугом перейшла під юрисдикцію Румунії, що дозволило новій владі здійснити задум, який не вдався влітку, а саме, здійснити депортацію за Дністер всіх євреїв Буковини. З цією метою 11 жовтня 1941 року у Чернівцях утворилося найбільше тимчасове транзитне гетто у Північній Буковині та Хотинщині.

Примар м. Чернівці у 1941-1942 рр. Т.Попович, який у 1967 р. в Ізраїлі посмертно отримав статус «праведника світу», згадував: «Кілька днів після призначення мене на посаду примаря, я мав аудієнцію з губернатором Ріошану і зміг поговорити щодо єврейської проблеми. Покійний губернатор (помер внаслідок невдалої операції 30 серпня 1941 року) просив мене виділити частину міста для утворення гетто. Я пояснював і намагався довести губернатору, що такі заходи, зважаючи на культурний рівень чернівецького єврейства і з точки зору технічної реалізації є недопустимими, тобто, щоб частина міста була обнесена колючим дротом та барикадами. Ріошану відповів примарю: «Визнаю, в усьому твоя правда, але що я можу зробити, коли до цього мене штовхає прем'єр-міністр, він щоденно телефонує і вимагає створити гетто»³.

В цей же час Т. Попович створив комісію, яка повинна була виїхати до Польщі та Німеччини (Люблін, Краків, Франкфурт-на-Майні), щоб вивчити досвід цих міст щодо організації гетто (стаття про це була надрукована на шпальтах газети «Visočina» від 27 серпня 1941 року)⁴. Однак цей проект так і залишився лише проектом. «Тобто саме завдяки цьому, – стверджує примар, – якщо не брати до уваги час з 11 жовтня до 15 листопада, коли гетто було способом здійснення депортації, у Чернівцях не було створено гетто»⁵.

Вже наприкінці вересня 1941 р. новий губернатор Буковини К.Калотеску провів нараду з представниками військової та цивільної влади, на якій обговорювалися проекти щодо організації гетто, де на захист чернівецького єврейства виступив примар Т.Попович⁶.

4 жовтня 1941 р. штаб головнокомандувача румунської армії передав комендатурі Чернівців наказ І.Антонеску про депортацію протягом 10 днів всіх євреїв Буковини «в область східніше Дністра»⁷. Стислий термін депортації пояснював тим, що планувалось щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії 2 потяги по 50 товарних вагонів (для перевезення худоби), в кожному з яких вміщалося 50-70 осіб⁸. 9 жовтня 1941 р. губернатор Буковини генерал К.Калотеску отримав по телефону наказ від маршала І.Антонеску, який перебував у Тирасполі, і того ж дня оповістив примарію Чернівців, а 10 жовтня військово командування Буковини, що «11 жовтня 1941 року все єврейське населення з муніципалітету Чернівців буде протягом 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста, який перетворюється на гетто»⁹.

На основі цього наказу генерал К.Калотеску 10 жовтня 1941 року видав розпорядження щодо утворення тимчасового гетто у Чернівцях та депортацію чернівецьких євреїв, яка розпочалась вже наступного дня. Операцію з утворення гетто і подальшу депортацію єврейського населення з Чернівців очолив генерал І.Топор., який очолив «Комісію з евакуації євреїв»¹⁰.

За словами Т.Поповича, з примарем міста військової (Військовий кабінет при губернаторстві) не консультувалися по жодному питанню щодо долі єврейства, і лише 10 жовтня 1941 р. його було викликано до губернатора, де він ознайомився з деталями утворення гетто й отримав розпорядження терміново знайти ресурси, щоб випекти значну кількість хліба для забезпечення єврейського населення в гетто. Згодом під час депортації з Чернівців в жовтні-листопаді 1941р. перед посадкою у вагони кожній людині роздавали по 4 буханки хліба. В кабінеті губернатора примар міста, в котрий раз намагався вмовити К. Калотеску пом'якшити режим для євреїв наступними словами: «Пане губернаторе, французька революція, яка дала людству право на свободу, коштувала 11800 людських життів, тоді як ви посилаєте на смерть на початку зими 50 тисяч осіб. Який слід ви хочете залишити в історії?» Повернувшись до примарії, Т. Попович зустрівся з представниками чернівецького єврейства. В цей вирішальний момент Т.Попович навіть мав наміри піти у відставку¹¹.

10 жовтня 1941 р. керівництву «Бюро у справах євреїв» (Єврейський комітет або юденрат) було доручено оголосити єврейському населенню Чернівців, що воно повинно перейти у гетто, яке утворювалось в межах єврейського кварталу, де досі проживали найбільш прощарки єврейського населення. Цей район включав вулицю Єврейську (нині вул. Сагайдачного), єврейський ринок і всі провулки та вулички, починаючи від сучасної вул. Головної до вул. Руської¹².

Зранку, в суботу (спеціально для приниження був обраний цей день), 11 жовтня 1941 року по мі-

сту почали рухатись натовпи людей. У кожного в руках, на спинах були сумки, чемодани з одягом, постільню та цінними речами. Дехто тягнув речі у візках або дитячих колясках. Для залякування населення на вулицях міста з'явилося декілька танків. Ввечері того ж дня навколо гетто був зроблений великий дерев'яний паркан, а вся територія, яку охороняли військові та жандарми, була обнесена колючим дротом¹³. Ще 9 жовтня 1941 року командування батальйону № 430 отримало завдання посилити охорону кордонів міста і не допустити на момент формування гетто втечі єврейського населення. Безпосередньо охорону та безпеку чернівецького гетто забезпечував батальйон № 780 та 1-ий жандармський батальйон на чолі з майором Н.Якубеску. Жандармський батальйон до того ж здійснював й процес відправлення єврейського населення із залізничного вокзалу Чернівців¹⁴. Т. Попович згадував: «Чернівецькі євреї під загрозою смерті повинні були перейти в гетто до шостої години вечора. Гетто було створено неймовірно швидко, загороджено колючим дротом з дерев'яною огорожею та військовою охороною на входах і виходах»¹⁵. Згідно з архівним документом утворення гетто 11 жовтня 1941 року у Чернівцях відбувалось з 7 години ранку до 18 години вечора, а рух євреїв до гетто здійснювався безпосередньо 9.30 до 18.00. В цей день звільнялися від обов'язкової геттоїзації лише ті, що були залучені на примусових роботах або вже мали «авторизації»¹⁶.

На території, яка була виділена владою під тимчасове гетто, в нормальних умовах проживало 5 тис. осіб, а генерал І.Топор в доповідній записці зазначив, що «тут можливо було розмістити не більше 15 тисяч осіб»¹⁷. Однак кількість людей повинна була збільшитись до 47-50 тисяч осіб. Будь-яке перекриття ставало дахом над головою. Поселяли євреїв по 5-8 родин (по 30-40 чоловік) у порожні квартири, які були пограбовані й понижені. У багатьох приміщеннях не було навіть підлоги, а тим паче вікон і дверей. У багатьох спогадах зазначається, що в гетто люди валялись на землі, в під'їздах, коридорах без їжі, води та елементарних людських умов життя¹⁸. Вихід євреїв із тимчасового гетто був заборонений. Вхід або вихід інших людей, які були змушені проходити через гетто, дозволявся лише за спеціальним пропуском та посвідченням особи¹⁹. Примар міста згадував: «В гетто постійно відчувалась нестача питної війни, до того ж два з трьох водогонів були зруйновані. Всюди відчувався сморід та загроза епідемії»²⁰.

Євреї мали досить жалюгідний вигляд: зарослі бороди, весь одяг у дірках та латках, на ногах пірвані взуття, а в багатьох ноги просто обмотані ганчір'ям, деякі були зовсім босі. Після поселення у гетто привезли великі чанці, в яких люди готували собі їжу, а саме: борщ, мамалигу, різні каші. Хліба не було зовсім, а більшість вже не пам'ятали, коли востаннє його споживали. Варили мамалигу, ви-

вертали її на великі двері з дощок, зверху клали інші двері і таким чином розрівнювали їжу. Потім верхні двері знімали і починали ділити мамалигу на пайки²¹.

З перших днів існування контролювати життя великого чернівецького гетто румунській владі ставало дедалі важче, адже на його території розташовувались різні міські інстанції, школи, майстерні, підприємства, які продовжували працювати. Неєвреї щодня змушені були, ідучи на роботу, входити й виходити з гетто. Однак основною проблемою стало те, що через гетто проходила головна артерія руху по місту, від вокзалу до центру, зокрема вулиці Reg. Ferdinanda – Bratianu. Місцева влада миттєво відреагувала на цю ситуацію, депортувавши мешканців цих вулиць 13 жовтня 1941 року, тим самим звільнивши вуличний рух до вокзалу²².

Дійсну ситуацію довкола гетто в Чернівцях змальовує Т.Попович: «Незважаючи на те, що 3 та 4 пункти наказу № 38 про утворення гетто в Чернівцях категорично забороняли вхід та вихід з гетто без спеціального дозволу губернатора, вже на другий день розпочався масовий рух до гетто. Фактично розпочалось масове обкрадання євреїв або обмін на їжу всього, що було цінним: вироби та прикраси із золота, срібла, біжутерія, килими, хутра, тканини, продукти (чай, кава, шоколад) та інше»²³.

12 жовтня 1941 р. на нараді 18-ом присутнім керівникам губернаторства К.Калотеску оголосив, що чернівецьке гетто було створено виключно для здійснення депортації чернівецького єврейства до Трансністрії. Єдиним, хто висловив протест, був Траян Попович, за що наприкінці засідання відкрито був названий «жидом», а згодом на шпальтах газети «Vucovina» чернівецьке єврейство, – «Троянським народом»²⁴.

Напередодні утворення гетто у телефонній розмові К.Калотеску з маршалом І.Антонеску відразу ж обговорили можливість скласти списки спеціалістів серед чернівецького єврейства, яких необхідно залишити в інтересах румунської держави. Вже 11 жовтня були складені перші списки з 550 родин, які звільнялися від геттоїзації і депортації (2-2,5 тис. осіб)²⁵. Згодом внаслідок зусиль з боку Т.Поповича, переговорів з І.Антонеску, з німецьким консулом у Чернівцях 15 жовтня, в середу, після обіду в телефонній розмові примар Чернівців отримав від керівника держави дозвіл залишити в місті приблизно 13-20 тисяч єврейського населення, переважно важливих спеціалістів для потреб армії та господарства краю²⁶. Списки формувались за професіями та кількістю осіб саме через звернення румунської військової та цивільної влади на Буковині, запити від румунських підприємців, промисловців, фабрикантів, торговців, землевласників, які потребували єврейських спеціалістів.

Ввечері 15 жовтня 1941 року в приміщення Єврейського комітету прибув примар Чернівців

Т.Попович, який оголосив, що з Бухареста отримано дозвіл залишити частину євреїв у Чернівцях. Це рішення було зумовлено насамперед необхідністю відновлення торгівлі та промисловості міста. Для цього був виданий декрет, згідно з яким всі румуни, які очолювали промислові та торгові підприємства, звільнялись від військової служби. За короткий час у Чернівцях відкрилося чимало магазинів та промислових підприємств, які раніше належали євреям, а тепер були оголошені власністю румунської держави і за символічні ціни віддані в оренду румунам. Однак нові румунські власники відразу ж відчули потребу в спеціалістах та кваліфікованих робітниках, яких можна було знайти переважно серед єврейського населення.

Для формування цих списків була створена комісія на чолі з В. Іонеску та Т.Поповичем, яка співпрацювала з Єврейським комітетом, який складався з 19 осіб на чолі з лікарем В.Нейбургом. Результатом роботи комісії стали 180 табелів. Попередні списки були складені примарією вже 17 жовтня 1941 року²⁷.

У кожному табелі обов'язково зазначалось № табелю, професія, голова родини, члени родини та загальна кількість осіб. Зокрема, табель № 18 стосувався архітекторів і нараховував 126 осіб, з них 48 голів родин, 78 членів родин, цікаво, що лише половина з них використовувалась у Чернівцях; табель № 61 – автомеханіки, 70 голів родин, 244 члени родин, всього 314; табель № 17 – фахівці з розведення та продажу свійської птиці, 23 родини; табель № 20-25 – 256 лікарів, серед яких були відомі прізвища Маргуліс, Мейснер, Нейбергер, Зейтер, Вівнер, Кісман, Шиклер, Рамлер, Клієр, Флімкер та ін., які часто рекомендували у табелі своїх підлеглих. Табель № 31-37 – 385 адвокатських родин; табель № 61-64 – фармацевти, 110 родин і т. д.. Викликали підозри у румунській владі табелі з професіями «муляр, пічник, землекопи», де серед 18 голів родин згадувались під прізвищем Корнер 19 членів родин, під прізвищем Вітнер – 20, які були сумнівними «спеціалістами». У багатьох документах прізвища членів родин дописувались червоним олівцем²⁸.

Т.Попович постійно переконував військових, губернатора, що необхідно залишати і членів родини єврейського спеціаліста, тому що серед них є також потрібні румунській державі фахівці²⁹. Згідно з даними відділу румунізації на 1000 єврейських спеціалістів припадало до 17000 членів родин. У перші дні депортації, за даними примарії, було депортовано понад 2000 необхідних єврейських спеціалістів. За даними майора Ілієску (Військовий кабінет) 16.391 євреїв отримали авторизації, 235 євреїв розглядалися сігуранцею як небезпечні, понад 5 тисяч залишались у місті без «авторизацій»³⁰.

Врешті-решт станом на 15 листопада у місті залишилося 16569 осіб., з яких 5619 отримали «авторизацію» як голови родин і 10950 як члени родин.

Сюди ввійшли представники різних професій, особи похилого віку (старші 60 років), вагітні жінки (більше 6 місяців), матері з немовлятами, державні пенсіонери й офіцери запасу³¹.

Фактично дозволи на право залишитись в Чернівцях, так звані «авторизації», в багатьох випадках видавались за значні суми грошей, через хабарі. Цікаві подробиці процесу видання «авторизацій» та інших дозвільних документів, що давали право залишитись у місті, висвітлює рапорт комісії від 5 лютого 1942 року, що була створена для розслідування обставин утворення гетто та здійснення депортації у Чернівцях у жовтні-листопаді 1941 року.

Комісія була утворена 9.01.1942 і складалась з 4 осіб – полковник Віктор Шімінель (делегат S.S.I.), майор Павло Корнеліу (делегат M.A.N.), майор Стеліан Марінеску (представляв губернаторство Буковини), майор Міхай Попеску (делегат від Військового кабінету, представник 8-ої дивізії)³².

Під час роботи комісія використовувала як офіційну документацію примарії і Військового кабінету, так і анонімні повідомлення, а також рапорт чернівецького трибуналу № 1028/942, який був направлений до Міністерства юстиції.

З останнього джерела дізнаємось, що станом на 23 жовтня 1941 року у Чернівцях та Чернівецькому повіті залишалось понад 10 тисяч євреїв, які були звільнені від геттоїзації та депортації³³. Більшість з них володіли документами з підписами вищого керівництва, але досить часто без вказування конкретних прізвищ власників цих документів, тому використовувались багатьма людьми. Частина євреїв мала декілька авторизацій, а заможне єврейство залишалось перебувати у кращих умовах, аніж румуни.

Звинувачення у хабарництві та допомозі єврейському населенню було висунуто примарю Т.Поповичу, секретарю примарії К.Бучевському, майору М.Ілієску, командирю 1 жандармського батальйону майору та керівнику гетто Н.Якубеску, офіцерам Д.Гунгуляку, Ж.Поповичу (брат Т.Поповича), голові директорату румунізації В.Павелеску, декільком адвокатам та священникам³⁴.

З анонімних повідомлень дізнаємось, що примар Т. Попович спекулював «авторизаціями», беручи хабарі у розмірі від 40 до 100 тисяч лей з родини. Наприклад, за «авторизацію» для Генріха Гольдмана примар отримав хабар у 50 тисяч лей і подарунок – швейцарський годинник «Доха»³⁵. Також комісією були зафіксовані факти звільнення євреїв з гетто за усним дозволом Т.Поповича («pentru Dl. Primar»).

Щодо К.Бучевського, то комісія збирала інформацію, що він декілька разів вивозив євреїв з гетто на власному авто, допоміг отримати авторизацію родинам Арнольд, Мельцер, Кніпель, Дехтяр та іншим, а також звільняв євреїв від депортації навіть на вокзалі під час відправлення потягу³⁶.

Найбільший хабар, за даними комісії 2 млн. лей і коштовне кольє, отримав представник військової влади на Буковині майор М.Ілієску за «авторизацію» для єврея Й.Вебера, що очолював оркестр в готелі «Чорний орел» і згадується як багата, впливова людина (Kahan). Для порівняння, майор Н.Якобеску отримував за звільнення від депортації 15-20 тисяч лей за кожного члена родини³⁷. У хабарництві були запідозрені також підлеглі майора Н.Якобеску: майор Геманару, капітан Андриенку, лейтенант Кривяну.

Комісією також було встановлено, що адвокат І.Віленку, співробітник примарії Ж.Попович видавали «авторизації» для євреїв, що були у списках сигуранци як «небезпечні» для Румунії. Зокрема, Соломон Віртнер працював у 1940 році у ідальні радянської військової частини, Г.Мендель був контрабандистом, С.Вітнер та Л. Корнер виготовляли фальшиві документи. Про голову департаменту румунізації В.Павелеску комісія дізналась, що він отримав від єврея на прізвище Тутман 250 тисяч лей за звільнення з гетто та подальшої депортації у Трансністрію³⁸.

До того ж непоодинокі були випадки, коли священники видавали євреям за певні суми грошей сертифікати про хрещення, що давало надію для людей уникнути переслідувань. Зокрема, Сильвестр Пігуляк із Звинячина видав чернівецьким євреям 600 таких сертифікатів, беручи за кожен 15-20 тисяч лей. Священик греко-католицької церкви у Боянах на прізвище Бубук у такий спосіб видав єврейському населенню 250 сертифікатів про хрещення. Також комісія володіла інформацією про підроблені сертифікати євангелістського священика Шнапа та римо-католицького на прізвище Новакій, які видали євреям відповідно 200 і 50 документів про зміну віросповідання³⁹.

Таким чином, можемо стверджувати, що люди, які не володіли достатніми коштами, не могли отримати дозвіл, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою підпадали під інструкцію. Особи, які отримали дозвіл на проживання у Чернівцях, повинні були розлучитись із своєю сім'єю, дітьми, жінкою, батьками, оскільки дозвіл («авторизація») не поширювався на них. Більшість з них поступово до середини листопада 1941 року були депортовані, але депортація була призупинена через транспортні труднощі. Майже 5 тисяч чернівецьких євреїв, які не мали дозвільних документів, переховувались, у місті, на горищах, у підвалах, землянках. Ті, що володіли «авторизація ми» могли залишити гетто і повернутися у власні, повністю пограбовані квартири.

Одночасно була створена контрольна комісія з метою перевірки правильності видання дозволів. Зазначену комісію, яка засідала у великій залі ратуші, очолив губернатор К.Калотеску. В її роботі брали участь представники цивільної та військової влади, а також сигуранци (таємна поліція Ру-

мунії). За час роботи комісія анулювала понад 4 тисячі дозвільних документів, а їхні власники були депортовані у Трансністрію⁴⁰.

Згодом була призначена нова реєстрація, яку повинні були пройти всі євреї, що залишилися у Чернівцях без офіційного дозволу. Їм були видані дозволи дещо іншого типу, які теж дозволяли залишатись у місті, проте вони були підписані не губернатором, а примарем Т.Поповичем, тому й називались «поповичцькі».

Протягом другої половини жовтня – першої половини листопада 1941 р. колони фізично і морально виснажених людей рухалися вулицями до товарної станції. У чернівецькому гетто було видано спеціальне розпорядження, згідно з яким мешканці тієї чи іншої вулиці мали бути депортовані в той чи інший день⁴¹. Людям дозволялося брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності. Оскільки була осінь, то часто йшли дощі, було холодно. Ось як описують ці події постраждалі: «Коли нас депортовували з чернівецького гетто до Трансністрії, на вокзалі було багато заплаканих дітей, сльози в очах дорослих і, найжахливіше – солдати з багнетами. Дружини румунських офіцерів, які не були чернівчанками, прогулювались по вокзалу і сміялись нам просто в обличчя. З нами раптом почали поводитись не як з людьми, а як з тваринами! Адже ми просто перетворилися на худобу, яку відтак відправляли у Трансністрію»⁴².

Паралельно з утворенням гетто 11-13 жовтня 1941 року з Чернівців вирушив перший транспорт, яким 7053 євреїв було депортовано трьома потягами по 50 вагонів⁴³. Депортація євреїв з Чернівців та існування гетто продовжувалась до 15 листопада 1941 року. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону у Трансністрію було вивезено 33891 особу⁴⁴. Репортери румунських та німецьких газет писали про ці події, як про «мудре вирішення єврейської проблеми на Буковині»⁴⁵.

Таким чином, виконати наказ кондуктора (вождь румунської нації в роки війни) І.Антонеску, а саме депортувати до Трансністрії за 10 днів все єврейське населення Чернівців, незважаючи на факт утворення гетто, місцевої владі, жандармерії та військовим в жовтні 1941 року не вдалося. Це було зумовлено наступними причинами: по-перше, наказ про утворення гетто був продиктований антисемітською ідеологією, бажанням показати себе перед Німеччиною послідовним і вірним союзником, аніж реальною ситуацією в Північній Буковині; по-друге, для утримання стабільної економічної ситуації в місті та губернаторстві керівництво Румунії дозволило залишити в Чернівцях понад 20 тисяч єврейського населення. Архівні джерела доводять той факт, що більшість дозвільних документів і т.зв. «авторизацій» отримали переважно заможні верстви чернівецького єврейства шляхом підкупу представників румунської окупаційної влади на Буковині. Але завдяки хабарництву румун-

ської бюрократії в роки Другої світової війни на Буковині врятувались понад 14 тисяч заможних євреїв (як це відбулось, неважливо, коли іде мова про порятунок людського життя). Незрівнянно трагічнішою була доля тих чернівецьких євреїв, які не змогли купити собі життя.

¹ Шафран А. Спротивлення нацистському урагану 1940-1944: мемуари / ред., комент. Ж. Анчеля; сокр. пер. с англ., предисловіе, послесловіе Д. Розенфельда. – Одеса: Студія «Негоціан», 2003. – С. 14.

² Documente / Comisia Internatională pentru Studiarea Holocaustului în România; ed. îngrij. de Lya Benjamin. – Iași: Polirom, 2005. – P. 74.

³ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – București, 2000. – P. 25.

⁴ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Bukovina 1941-1944.

⁵ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – București, 2000. – P. 29.

⁶ Там само. – P. 30.

⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах (составитель А. Круглов). – К.: Ин-т Иудаики, 2002. – С. 451.

⁸ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 202.

⁹ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 224.

¹⁰ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 225.

¹¹ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 38.

¹² ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 203.

¹³ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1995. – Вып. 4. – С. 30.

¹⁴ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 224.

¹⁵ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 40.

¹⁶ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 204.

¹⁷ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 225.

¹⁸ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник... – С. 116.

¹⁹ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 72.

²⁰ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 42.

²¹ Снігур І. Єврейське гетто в Чернівцях 1942-1943 рр. // Час. – 1997. – 31 жовтня. – С. 19.

²² ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 225.

²³ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 45.

²⁴ ДАЧО – Bukovina 1941-1944.

²⁵ USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 15.

²⁶ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 46.

²⁷ USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 24.

²⁸ USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 30.

²⁹ Там само. – С. 25.

³⁰ Там само. – С. 27.

³¹ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 219.

³² USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 5.

³³ Там само. – С. 31.

³⁴ Там само. – С. 40.

³⁵ Там само. – С. 48.

³⁶ Там само. – С. 4, 45.

³⁷ Там само. – С. 44.

³⁸ Там само. – С. 27, 31.

³⁹ Там само. – С. 47-53.

⁴⁰ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 217.

⁴¹ Колись Чернівці були гебрійським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – С. 36.

⁴² Там само. – С. 96-100.

⁴³ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 226.

⁴⁴ ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 230.

⁴⁵ Колись Чернівці були гебрійським містом... – С. 112.

Summary

*Surovtsev Oleh
(Chernivtsi)*

The Tragedy of Jewish Population in October-November, 1941

The establishment of the Chernivtsi ghetto with ca. 50, 000 Jews became another milestone in the repressive policy directed against Jewish population by the military and civil authorities of Romania. On October 11, 1941 all Jewish population of Chernivtsi municipality will be replaced to a special sector of the town, turned into ghetto. Deportation of Jews lasted till November 15, 1941. More than 14, 000 Jews managed to stay in town throughout the war. This decision was stipulated by the necessity to restore and support the economical stability of the town.

Key words: Holokost, Transnistria, ghetto, «authorisation», deportation.

УДК: 394.6(477.85)

*Вікторія Грябан,
Михайло Чучко
(Чернівці)*

ЩОТИЖНЕВІ БАЗАРИ ТА РИНКИ ЯК СКЛADOVA УРБАНИСТИЧНОГО ЛАНДШАФТУ ЧЕРНІВЦІВ (80-ті рр. XVIII ст. – початок 90-х рр. XX ст.)

Тема базару, що розглядається в статті, охоплює в площині цього поняття не лише місце купівлі-продажу, але й динаміку соціально-економічних відносин. Починаючи від молдавського періоду і завершуючи сьогоденням представлено історію чернівецьких ринків як осередків всієї торгівельної діяльності міста. Охоплено період зародження базарної торгівлі, її легалізацію, розвиток та історичну динаміку.

Ключові слова: базар, ринок, базарний день, перекуп, роздрібна торгівля, торжисьце, базарна площа.

Як відомо, поняття «ринок» є дуже широким. У площину цього поняття входять не лише місця купівлі-продажу, але й динаміка соціально-економічних відносин. Ринок, або, як його ще називали